

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ
Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д 13.18.580

Кол жазма укугунда
УДК:37.015.324.2(575.2) (043.3)

АНУФРИЕВА ОЛЬГА ВЛАДИМИРОВНА

**ӨСПҮРҮМ КУРАКТА АСОЦИАЛДЫК ТААСИРГЕ КАРШЫ
ТУРУУНУ КАМСЫЗДАГАН ПСИХОЛОГИЯЛЫК
ДЕТЕРМИНАНТТАР**

19.00.07– педагогикалык психология

Психология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек 2018

Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин ЖКБ МБМ
психология кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчиси: психология илимдеринин доктору,
доцент

Иванова Валентина Петровна

расмий оппоненттери: психология илимдеринин доктору
Чазова Алла Александровна

психология илимдеринин кандидаты,
доцент
Ткаченко Надежда Степановна

Жетектөөчү уюм: Ош мамлекеттик университетинин
психология кафедрасы, дареги:
713000, Ош шаары, Масалиев
көчөсү, 90 а

Диссертация 2018-жылдын 26-октябрында саат 13:00дө И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жана Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алдындагы педагогика илимдеринин доктору (кандидаты) жана психология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алууга диссертацияларды жактоо боюнча Д.13.16.527 диссертациялык кеңешинин отурумунда жакталат, дареги: 720023, Бишкек шаары, Камская көчөсү, 10 а.

Диссертация менен И. Арабаев атындагы КМУнун илимий китепканасынан таанышууга болот, дареги: 720026, Бишкек шаары, Раззаков көчөсү, 51. <http://arabaev/kg/do.kg17>

Диссертациянын авторефераты 2018-жылдын 26-сентябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
педагогика илимдеринин кандидаты,
доцент

Д.К. Омурбаева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Актуалдуулугу. Өсүп бара жаткан муундардын социалдашуусуна деструктивдүү таасир берүүчү чектен чыккан жүрүм-турумдун ар кандай түрлөрүнүн таралышы кескин түрдө көбөйүп бара жатканы замандын эң курч көйгөйлөрүнүн бири болуп саналат. Ушуга байланыштуу өтө туруксуз коомдо адамдын туруктуулугун/каршы туруусун сактап калуунун шарттарын атайын изилдөө муктаждыгы актуалдашып бара жатат (Д.И. Фельдштейн).

Теориялык жана эксперименттик изилдөөлөрдө каршы туруу көбүнчө инсандын туруктуулугу менен өз ара байланышта каралат. (G.W. Allport, 1960; A. Bandura, 1978; Л.И. Божович, 1968; С.Л. Рубинштейн, 1973; К.А. Абульханова, 1973; Е.В. Шорохова, 1974; В.Э. Чудновский, 1974, 1981; Б.С. Украинцев, 1974; Е.С. Махлах, 1996, Е.В. Либина, 2003, М.М. Баландин, 2003). Каршы туруу өз алдынча феномен катары негизинен чет өлкөлүк психологияда каралат (Roberts, 1982; McAlister, 1981; Evans, 1984; Aronson, 1990; К.Кейес, 2004; Ф. Зимбардо, М. Ляйппе, 2000; Ш. Ионеску, 2004; С. Мадди, 2007 жана башкалар). Инсандын психологиялык каршы турусунун жалпы көйгөйлөрү россиялык психологияда А.М. Жуковдун, 2004; А.А. Нарушевитин, 2007; Д.М. Сотниченконун, 2009; Л.Ю. Гороховатскийдин эмгектеринде берилген, 2011. Бирок, негизинен инсандын каршы туруусу жайсыз балдарды, делинквенттүү жүрүм-туруму бар балдарды, инсандыгынын патологиясы бар балдарды тарбиялоонун көйгөйлөрүнө (С.С. Корсаков, П.Б. Ганушкин, В.Н. Мясищев, Е.В. Замановская, 2004); аддикттердин өзүн таанып-билүү өзгөчөлүктөрүнө (В.В. Еременко, 2007); этносуну (А.У. Ескендерова, 2003); өзүн жөнгө салуунун жекече-типтүү өзгөчөлүктөрүнө (М.Д. Гаралева, 2002); үй-бүлө ичиндеги өз ара мамилелерге (К.А. Айдарбеков, 2004); ишендирүүчү таасирлерге каршы турууга (Е. Сидоренко) байланыштуу каралат. Кыргыз окумуштуулары тарабынан көйгөйдүн өзүнчө бөлүктөрү каралган (А.А. Брудный, Н.Н. Палагина, Ч.А. Шакеева, Н.А. Ахметова, В.В. Еременко, О.В. Киселева). Каршы туруу феномени ар башка жааттарда кеңири изилденгенине карабастан, анын жалпы таанылган бирдиктүү аныктамасы жок, мындай теория дагы жок. Анын үстүнө өспүрүм курактагы каршы туруунун психологиялык детерминанттары жок.

Изилдөөнүн объекти: өспүрүм курактагы балдардын өздүк чөйрөсү.

Изилдөөнүн предмети: өспүрүм куракта асоциалдык таасирге каршы турууну камсыздаган (ресурсту жогорулатуучу) психологиялык факторлор.

Максаты. Бул изилдөөнүн максаты асоциалдык таасирге каршы туруунун маңыздуу мүнөздөмөлөрүн аныктоо, өспүрүмдөрдүн асоциалдык таасирге каршы туруусунун психологиялык детерминанттарын аныктоо, асоциалдык таасирге каршы туруунун ар башка деңгээлдерин көрсөткөн өспүрүмдөрдүн психологиялык өзгөчөлүктөрүн аныктоо.

Изилдөөнүн милдеттери:

1) каршы туруу түшүнүгүн анын жалпы кабыл алынган жана методологиялык өз ара байланышта талдоо;

2) өспүрүмдүн асоциалдык таасирге каршы туруусун учурдагы социалдык жагдайдын жана психологиялык-педагогикалык практиканын актуалдуу муктаждыктарынын контекстинде кароо;

3) таасир берүүнүн ар кандай жагдайларында өспүрүмдүн каршылык көрсөтүүгө жөндөмдүүлүгүн жогорулаткан ресурстардын ролунда болууга жөндөмдүү психологиялык факторлорду аныктоо;

4) асоциалдык таасирге каршы турууну көрсөткөн жана анын таасирине кабылган өспүрүмдүн психологиялык өзгөчөлүктөрүн салыштырма изилдөөнүн эксперименттик материал менен жүргүзүү.

Изилдөөнүн гипотезалары:

1. Каршы туруу психологиялык феномен катары тыштан болуучу ар кандай таасирлерге каршы туруу жөндөмдүүлүгүн камсыздаган (каршы туруу үчүн ресурстарды түзгөн) инсандын интегративдик өзгөчөлүгү.

2. Каршы туруунун психологиялык детерминантынын ролунда өспүрүмдүн инсандыгынын белгилүү психологиялык өзгөчөлүктөрү жана алардын калыптанышынын деңгээли чыгат.

3. Каршы туруунун калыптанышы үчүн өспүрүм курак сензитивдүү болот.

Методологиялык негиздери. Изилдөөнүн методологиялык негиздерин детерминизм, аң-сезим менен ишмердиктин биримдигинин принцибине (С.Л. Рубинштейн, Б.Г. Ананьев, А.Н. Леонтьев) негизделген “ички” менен “тышкынын” катнашы тууралуу философиялык жоболор, ошондой эле өнүгүү жана субъекттүүлүк принциби (К.А. Абульханова-Славская, Б.Г. Ананьев, А.В. Брушлинский, С.Л. Рубинштейн), ошондой эле психологиялык көрүнүштөрдү изилдөөнүн классикалык эмес методдору (А.Г. Асмолов, А.М. Гусельцева, Д.А. Леонтьев, А.Н. Поддъяков, В.М. Розин, Д.А. Теплых, А.В. Юревич) түзөт.

Теориялык негизи. Изилдөөнүн теориялык негизин Л.С.Выготскийдин маданий-тарыхий концепциясы, өспүрүм куракта инсандын өнүгүү теориялары (Л.И. Божович, Л.И. Бершедова, И.В. Дубровина, М.И. Лисина, Д.И. Фельдштейн, Д.Б. Эльконин), инсандын туруктуулугун изилдөө (Л.И. Божович, В.Э. Чудновский) түзөт.

Коюлган милдеттерди чечүү жана гипотезаларды текшерүү **изилдөөнүн методдорунун** комплексинин жардамы менен жүргүзүлдү: көйгөй боюнча философиялык, психологиялык жана педагогикалык адабияттарды теориялык талдоо жана синтездөө; эмпирикалык методдор: эксперттик баалоо, маектешүү, анкета, контент-талдоо; баалуулуктарды, өзүн-өзү баалоону, умтулуунун деңгээлин, субъективдүү контролдун деңгээлин, копинг-стратегияларды изилдөөнүн диагностикалык методикалары, мотивациялык индукция, өзүн жөнгө салуу методу.

Эмпирикалык базасы. Изилдөөнүн эмпирикалык базасын өспүрүмдөр (14-15 жаш), № 70 мектеп-гимназиянын жана № 65 мектептин окуучулары түздү. Тандап алуунун көлөмү 982 киши. Изилдөөнүн узактыгы – 2009-2016-жылдар.

Изилдөөнүн натыйжаларынын **ишенимдүүлүгү жана тактыгы** баштапкы илимий-методологиялык принциптер жана теориялык позициялар, сыналуучуларды репрезентативдүү тандап алуу, предметке адекваттуу методдорду жана стандартташтырылган методикаларды пайдалануу, математикалык статистика методдорун колдонуу, аныкталган фактыларды жана көз карандылыктарды мазмундуу сапаттуу талдоо менен камсыздалды.

Илимий жаңылыгы жана теориялык мааниси: “каршы туруу” түшүнүгү концепциялаштырылды, түшүнүккө аныктама берилди, каршы туруу көрүнүшүнүн спецификасы ачылды. Таасир берүүчү ар кандай жагдайларда өспүрүмдүн каршылык көрсөтүүгө жөндөмдүүлүгүн жогорулатуучу ресурстар катары чыгууга жөндөмдүү болгон психологиялык өзгөчөлүктөр аныкталды: асоциалдык таасирлерге өспүрүмдүн каршы турушуна өзүн-өзү баа берүүнүн жана аң-сезимдүү өзү-өзү жөнгө салуунун тийгизүүчү таасиринин мүнөзү аныкталды, каршы туруунун калыптанышына мотивациялык-баалуулук чөйрөсүнүн калыптануусунун ролу көрсөтүлдү.

Практикалык мааниси. Изилдөөнүн практикалык мааниси асоциалдык таасирлерге өспүрүмдүн каршы турушунун калыптануу процессинин натыйжалуулугун камсыздаган психологиялык негиздерди аныктоого багытталган милдеттерден жана максаттардын келип чыкты. Бул изилдөөлөр өнүгүү психологиясы жана педагогикалык психология курстарына, “Девианттуу жүрүм-турум психологиясы” атайын курсуна киргизүүгө болот, ошондой эле каршы туруу деңгээли төмөн болгон өспүрүмдөр менен иштөөдө практикалык психологдор тарабынан колдонууга болот.

Апробацияланган психодиагностикалык методикалардын комплекси өспүрүмдүн асоциалдык таасирлерге каршы турушунун деңгээлин аныктоо үчүн кызмат өтөй алат.

Тыштан келген ар түрдүү терс таасирлерге өспүрүмдүн каршылык көрсөтүүсүнүн зарыл шарттары жана калыптануу ыкмалары аныкталды. Асоциалдык таасирлерге каршы турууда өспүрүмдүн күч-аракеттерин мобилдештирүүгө багытталган окуу-методикалык пособие жана тренинг иштелип чыкты.

Жактоого чыгарылган жоболор:

1. Каршы туруу изилдөөдө адамдын кыйынчылыктарды, жагымсыз таасирлерди натыйжалуу жеңүүсүнө гана шарт түзбөстөн, жашоонун негативдүү факторлорун тоскоолдук кылуучу факторлорго карабастан ишке ашырыла турган, айланадагы турмуш менен позитивдүү өз ара аракеттенүү формасында пайда болуучу позитивдүү факторлорго өзгөртүү мүмкүнчүлүгүн берген психикалык ресурстардын жыйындысы түрүндө чыккан инсандын интегралдык мүнөздөмөсү катары аныкталат.

2. Өспүрүмдөрдүн асоциалдык таасирлерге каршылыгынын психологиялык детерминанты катары өспүрүмдөрдүн аң-сезиминин, алардын мотивациялык-баалуулук чөйрөсүнүн жана өзүн өзү жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрү чыгат.

3. Каршы турууга карата байкаларлык тенденцияга ээ болгон өспүрүмдөрдүн аң-сезими кыйла интеграцияланган жана түзүмдүү болуп саналат, алар жалпысынан өзүн өзү баалоонун жогорку деңгээлин көрсөтөт, алардын Мен образы кыйла терең, толук жана карама-каршы келбейт.

4. Асоциалдык таасирге каршы туруунун жогорку деңгээлине ээ болгон өспүрүмдөр үчүн контролдоонун интерналдык окуусу мүнөздүү. Каршылыгы төмөн болгон өспүрүмдөрдүн андап түшүнүү чөйрөсүндө «тышкыны» «ичкинин» үстүнөн үстөмдүк кылуусу асоциалдык таасирге жалпы экстреналдык багыттын калыптануусуна, ошондой эле ишмердиктин айрым чөйрөлөрүндө - жол болбостук, инсандар аралык жана үй-бүлөлүк өз ара мамилелер чөйрөсүндө контролдоонун экстреналдык локусунун басымдуулук кылуусуна алып келет.

5. Каршы туруунун жогорку деңгээлине ээ болгон өспүрүмдөр жалпысынан интеграцияланган жана гармониялуу мотивациялык-баалуулук чөйрөсүнө ээ болушат. Аларды келечекке, алыскы максаттарга багыт алуучулук мүнөздөйт. Каршылык көрсөтүү деңгээли төмөн болгон өспүрүмдөр, тескерисинче, «ички конфликттердин» жана «ички вакуумдардын» абалына жетүүчү «баалуулуктардын» жана «жеткиликтүүлүктүн» туура келбестигине карата тенденцияны көрсөтөт.

6. “Каршылык көрсөткөн” өспүрүмдөрдүн жөнгө салуучу-жүрүм-турумдук чөйрөсү өздүк инсандык ресурстарга ачык таянуу менен өзүн өзү жөнгө салуунун калыптануусунун жогорку деңгээли менен мүнөздөлөт, алар өз алдынча, шарттардын өзгөрүүлөрүнө ийкемдүү жана адекваттуу реакция кылат, аларда максатка умтулуу жана жетүү жогорку деңгээлде түшүнүктүү, чөйрөнүн натыйжалуулугу асоциалдык таасирге төмөнкү каршылыгы бар өспүрүмдөргө салыштырмалуу натыйжалуу копинг-стратегияларды көп пайдаланууда байкалат.

Ишти апробациялоо. Изилдөөнүн негизги жоболору жана натыйжалары төмөнкү иш-чараларда баяндалды: эл аралык илимий конференциялар: “Билим берүүнүн сапатынын абалы жана анын келечектери” (Бишкек, 2010); “Заманбап жаштарды руханий-нравалык өнүктүрүүнүн психологиялык-педагогикалык аспектери” (Псков, 2011); “Жаңы илим: заманбап абалы жана өнүгүү жолдору” (Стерлитамак, 2016); “Инсандын калыптануусу жана өнүгүүсү: тенденциялар жана келечек” ЖОЖ аралык конференциясы (Бишкек, 2011); мектеп мугалимдеринин методикалык семинарларында (2010, 2012, 2013-ж.ж.); райондук жана шаардык бирикмелердин ишинин алкагында, ошондой эле КРСУ психология кафедрасынын отурумдарында; 11 макалада.

Диссертациянын түзүмү. Диссертация киришүүдөн, үч главадан, корутундудан, тыянактардан, адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын тексти 170 бетте баяндалган, 17 сүрөт жаан 23 таблица бар. Адабияттардын тизмеси 181 аталыштан турат, анын ичинен 32 эмгек чет тилде (англ).

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу негизделген, бул көйгөй боюнча иштерге кыскача талдоо жүргүзүлгөн, иштин объекти жана предмети аныкталган, максаттарды, милдеттери жана гипотезалары калыптанган, практикалык жана теориялык мааниси баяндалган, жактоого чыгарылган негизги жоболору түзүлгөн.

Биринчи «Асоциалдык таасирге каршы туруу психологиялык феномен катары жана анын өспүрүм куракта пайда болушу» главасында көйгөй боюнча адабияттардын маалыматтарына талдоо жүргүзүлгөн. “Каршы туруу” түшүнүгү предметтер аралык мүнөздө жана ар башка илимдерде, анын ичинен психологияда кездешет. Аны аныктоодо негизги мүнөздөмө катары “каршы туруу”, “каршы аракеттенүү”, туруктуу болуу, таасирге берилбөө жөндөмдүүлүгү каралат. Биринчи таанышканда эле “таасир берүү”, “таасир” сыяктуу түшүнүктөр менен байланыш пайда болот. Бул учурда асоциалдык таасир катары жалпы кабыл алынган ченемдерге каршы келген социалдык-терс иш-аракеттерди аткарууга чакыруу максатында индивидге жана топко багытталган таасирди түшүнүү керек.

XX кылымда илим катары психологиянын интенсивдүү өнүгүшүнө байланыштуу инсандын каршылыгын/туруктуулугун изилдөө дагы активдешкен, алар негизги эки багытта калыптанган: каршылык нравалык көйгөй катары жана кеңири багыт – психологиялык каршылык.

Биринчи багыты негизинен совет мезгилиндеги психология үчүн мүнөздүү. Илимий көйгөй катары 1966-жылы Москвада өткөн XVIII эл аралык психологиялык конгрессте Л.И. Божович тарабынан баяндалган. Иш жүзүндө бул инсанды изилдөө көйгөйүнө субъекттик мамиленин башталышы болгон. Инсандын туруктуулугун/каршылыгын изилдөө инсандын психологиясынын жалпы көйгөйүнөн анын калыптануусунун эң маанилүү аспекттеринин бирин бөлүп кароо жана аны теориялык жана эксперименталдык кароо аракети болгон, бул жүзөгө ашкан, бирок кеңири жайылган эмес (Н.Н. Палагина, 1966; Б.А. Вербовицкий, 1973; В.Э. Чудновский, 1978, 1981; З.И. Гришанова, 1979; Р.М. Бескина, 1993).

Экинчи багыт батыш психологиясында пайда болуп, көбүнчө ошол тарапта өнүгүп келет, бирок, XXI кылымдан тартып бул багыттагы изилдөөлөр россия психологиясында дагы пайда болду.

Биринчи жолу «resilience» (каршылык) категориясы 1942-жылы М. Сковилдин балдардын (ата-энелери согуштук аракеттердин катышуучулары болгон) кооптуу жашоо кырдаалдарына ээлик кылуу көйгөйүнө арналган ишинде эскертилет. 1955-жылы Э. Вернер жана Р. Смит балдардын каршылыгынын/чыдамдуулугунун биринчи лонгитюддук (50 жыл) изилдөөсүнүн маалыматтарын сүрөттөшкөн.

Кеңири илимий пайдаланууга «resilience» (резельенттүүлүк) терминин киргизүү англис тилдүү адабиятта Н. Гармезинин ысымы менен байланыштуу, ал XX кылымдын 60-жылдарынан.

Алсак, каршылык салт болгондой адабиятта С. Мадди (2007) концепциясынын негизинде *чыдамдуулук (же жашоого туруктуулук)* катары каралат, А. Антоновскийдин пикиринде (1987) ал *байланыштуулук сезими же когеренттүүлүк сезими* деп аталган өзгөчөлүү конструкт менен байланыштуу, В.Е. О’Лири муну өсүү же *кеңейүү* деп атайт, Е. Энтони (1987) психикалык *аярлуулук* категориясын киргизет. С. Кейс (2004) боюнча, каршылык көрсөтүү деген тобокелдик факторунун алды алынган же ишке ашырылбаган таасирин түшүндүрөт, Б.Б. Величковский боюнча (2009),– бул инсандын кыйынчылыктарга, жагымсыз таасирлерге каршы турууга жалпы жөндөмдүүлүк.

Россия адабиятында дагы “психологиялык каршылык” түшүнүгүнүн бирдиктүү теориясы дагы, бирдиктүү түшүнүгү дагы жок. Россиялык авторлордун ишинде каршылык көйгөйү чет өлкөлүк авторлорго караганда, фрагментардуу концептуалдаштырылган жана формалдаштырылган. Ошентсе дагы мындай аракеттер көрүлөт жана бир катар авторлор А.М. Жуков, 2004; А.А. Нарушевич, 2007; Л.Ю. Гороховатский, 2009, 2011; И.В. Андреев 2008; В.В. Аршинова, 2008 өздөрүнүн изилдөөлөрүн «*resilience*» чет өлкөлүк түшүнүгүнүн аналогу катары психологиялык каршылыкты кароого арнашкан. Л.Ю. Гороховатский психикалык каршылыкты “психикалык иммунитет” же “проактивдүү психикалык коргоо” катары аныктайт.

Аталган универсалдуу категорияны издөө россиялык изилдөөчүлөр көп пайдаланган конструкту салыштырмалуу талдоону карайт. Алардын катарына *адаптивдүүлүк* (А.Г. Маклаков), *жеке дарамет* (Д.А. Леонтьев), *жашоого туруктуулук* (Л.А. Александрова, Д.А. Леонтьев, Е.И. Рассказова, Л.А. Регуш, Д.М. Сотниченко, Д.А. Циринг); *жашоого туруктуулук* (А.В. Махнач, Е.А. Рыльская ж.б.) түшүнүктөрүн киргизүүгө болот.

Адаптивдүүлүк түшүнүгүн белгилүү ченемдерге, шарттарга жана принциптерге ыңгайлашуу жөндөмдүүлүгү катары кароо менен, А.Г. Маклаков анын өзөгүнө төмөндөгү жеке мүнөздөмөлөрдү кошот: жеке адаптациялык дарамет, психикалык туруктуулук, коммуникативдик дарамет жана инсандын моралдык нормативдүүлүгү.

Жеке дарамет Д.А. Леонтьев боюнча жеке жетилүү деңгээлинин интегралдык мүнөздөмөсү катары, жашоо жолунда инсан тарабынан топтолгон жана жашоодогу карама-каршылыктарга ээлик кылуу үчүн негизди түзгөн психикалык ресурстардын жыйындысы катары, эндогендик (чөйрөлүк), ошондой эле экзогендик (инсандын ички) мүнөзү катары түшүнүлөт.

Жашоого туруктуулукту караган авторлору анын микро- жана макросоциум тарабынан узак негативдүү таасир этүүлөрдөгү позитивдүү психикалык өзгөрүүлөрдүн туруктуулугу, психикалык өнүгүүдө позитивдүү жетишкендиктерди жана позитивдүү өнүгүүнү жана узак негативдүү таасир этүүлөрдө аларды сактап калууну шарттаган психикалык касиеттердин жыйындысын сактоо сыяктуу мүнөздөмөлөрүн бөлүшөт.

Англис тилиндеги «*resilience*» термини орус адабиятында психологиялык каршылык катары гана эмес, *жашоого туруктуулук* катары дагы каралат (А.И.Лактионова, А.В.Махнач; Е.А.Рыльская). Белгилей кетсек, бул термин чет өлкөлүк психологияда дагы, бирок сейрек пайдаланылат жана ар кандай каралат, же позитивдүү натыйжага алып келе турган жыйынтык катары каралат жана анда чыдамдуулукка барабар болушу мүмкүн, же жашоого туруктуулуктун алдын ала белгилөөгө боло турган натыйжасы катары каралат.

Субъектке ар кандай жагымсыз таасирлердин таасири алдында жакшы жашоо мүмкүнчүлүгүн берген өзгөчөлүктөр илимде коргоочу факторлор (protective factors) аталышына ээ болгон жана Р.Б. Брукстун пикиринде, төмөндөгү негизги категорияларга киргизилиши мүмкүн: 1) жеке-инсандык өзгөчөлүктөр (темперамент жана мүнөз, интеллекттин өнүгүү деңгээли, инсандын багыттуулугу ж.б.); 2) жагымдуу үй-бүлөлүк жагдайлар; 3) жашоо кырдаалдары менен позитивдүү өз ара аракеттенүү жөндөмү (атап айтканда, социалдык, кесиптик, билим берүү жана башка чөйрөлөргө мамиле).

Өзгөчө топту каршылык/туруктуулук феномени өспүрүм куракка карата каралган изилдөөлөр түзөт. Белгилей кетсек, бул багытта изилдөөлөр аз жана алар негизинен россиялык психологдорго таандык. Өспүрүм курак “кош кризис” – курактык жана социалдык кризис катары мүнөздөлөт, алар бири бирине топтолуп, өз ара аракеттенишет. Дал ушул куракта өспүрүмгө айланадагы социалдык таасирлерге, кыйынчылыктарга, стресстик кырдаалга кандайдыр бир жол менен реакция кылуу мүмкүнчүлүгүн берген өзгөчөлүктөр, инсандык сапаттар калыптанат.

Өспүрүмдүн өнүгүшүн багыттаган негизги жеке өзгөрүүлөр катары, көпчүлүк авторлор борбордук өзгөрүү катары болжолдоо менен, *ой жүгүртүүнүн түшүнүк мүнөзүн, өзүн түшүнүү деңгээлинде аң-сезимдин өнүгүшүн, чоң адамдын сезимдеринин өнүгүшүн* бөлүшөт (Л.И. Божович, 1968; Л.С. Выготский, 1982; Т.В. Драгунов, 1997; И.С. Кон, 1989, 1994; А.П. Новгородцева, 2008; А.И. Подольский, 2004; К.Н. Поливанова, 2000; А.А. Реан, 2003; Д.И. Фельдштейн, 1988, 2005, 2009; Д.Б. Эльконин, 1997 ж.б.). Д.И. Фельдштейн (2005) белгилегендей, “чоң адамдардын өспүрүмдүн жүрүм-турумунун чыныгы мотивдерин түшүнбөстүгү же эске албастыгы, тышкы жыйынтыкка гана реакция кылуу же, андан да жаман, өспүрүмгө чындыкка ылайык келбеген мотивдерди ыйгара салуу өспүрүмдүн тарбиялоо таасирлерине карата ички каршылыгына, аларга терс реакция кылуусуна алып келет” (397-б.). Бир катар психологдор (Божович, 1997; Славина, 1966) бул көрүнүштү өспүрүм чоңдордун талаптарын кабыл албаганда пайда боло турган маанилик барьер деп аташат, анткени бул талаптар абсолюттук туура болсо дагы, ал үчүн анык мааниге ээ болбойт, балким, башкача, карама-каршы мааниге ээ болушу мүмкүн.

Д.Б. Элькониндин (1967), В.В.Давыдовдун (1986), М.И. Лисинанын (1986), Л.И. Божович (1997), Д.И. Фельдштейндин (2005) ж.б. иштеринде баланын курактык өнүгүүнүн нормативдик мейкиндигинде өнүгүүсүнүн

багыты, мазмуну жана мүнөзү индивиддин өнүгүүнүн социалдык кырдалынын өзгөчөлүктөрү менен шарттала турганы (Л.С. Выготский тарабынан киргизилген), ал эми азыркы убакта баалуулуктардын көп катмарларынын болушу “так түзүмдөлгөн нормативдик моделдерди түзбөй турганы” көрсөтүлгөн (Белинская, Стефаненко, 2000), руханий вакуум белгиленет (Д.И.Фельдштейн, 1994), анын натыйжасы өспүрүмдүн өздүгүнүн мотивациялык-керектөөчүлүк чөйрөсүнүн деформациясы болуп саналат. Асоциалдык таасирлерге каршы туруу өспүрүмдөн калыптанган ички позицияны талап кылат (Н.Н. Авдеева, 2008; Л.Г. Бортникова, 2000; А.Р. Кирпикова, 2008; М.Е. Кривец, 2004; Д.В. Лубовский, 2008; Т.А. Нежнова, 1991; А.А. Реан, Я.Л. Коломинский, 2001 ж.б.), ал өспүрүмдө дайыма эле боло бербейт.

С.Т. Посохов (2005) белгилегендей, өспүрүм курактагы стрессорлордун арасында инсандын бүтүндүгүн сактап калууда маанилүү ролду курактык жана жеке-инсандык өнүгүүнүн стрессорлору, өспүрүмдүн жашоосунун социалдык жана жеке жагдайлары менен байланыштуу стрессорлор, ошондой эле үй-бүлөлүк кырдаалдын стрессорлору ойнойт.

Айрым иштерде өспүрүм куракта асоциалдык таасирлерге каршы турууну төмөндөтүүчү факторлор бөлүнгөн, атап айтканда: индивидуациялоодон баш тартуу, социалдык таануунун тартыштыгы, прожектерлик (Л.И. Божович, Г.Г. Бочкарева, Е.В.Змановская, В.В.Еременко, О.В. Киселева, Л.В. Куликов, Н.С. Никифоров, А.М. Прихожан, Л.С. Славина, Н.Н. Толстых, Д.И. Фельдштейн, В.Е. Чудновский ж.б.). Бул факторлор өспүрүмдөрдүн өзүн өзү жөнгө салуусунун дисфункционалдуулук жана аярлуулук сыяктуу өзгөчөлүктөрүн чагылдырат.

Бир катар изилдөөчүлөр практикада каршылыкты жогорулатуу үчүн арналган жана балдарга терс социалдык таасирге кантип каршы турууну үйрөтүүгө багытталган процедураларды колдонушат. Атап айтканда, көндүрүү жана өзүнөн өзү жаралуучу коргоо методдору Feshbach (1980) жана Roberts (1982) тарабынан балдардын адамды алдаган жарнама роликтерине каршылыгын жогорулатуу үчүн, Evans (1984) жана McAlister (1981) тарабынан 6-7-класстын окуучуларында чылым чегүүгө кызыгуунун жаралышына каршылык көрсөтүү үчүн, Aronson (1990) тарабынан өспүрүмдөрдү кооптуу жыныстык катышка каршы турууга үйрөтүү үчүн колдонулган. Эксперименттик изилдөөлөр (Е.Л.Доценко, 1996; Е.В. Сидоренко, 1995; В.С. Трипольский, 1989, 1997; Е.Е. Jones, 1966; С.М. Steiner, 1974) “колдоо” жана “четке кагуу” адамдын ынанымдардын кол салуучу таасирине каршы туруу жөндөмдүүлүгүн жогорулата турган коргоочу механизмдер болуп саналаарын көрсөттү. Өспүрүмдөрдүн аморалдык көрүнүштөргө каршы турууга даярдыгы, татаал жеке сапат катары, төмөндөгү компоненттерди камтыйт: мотивациялык-баалуулуктар, операциялык-мазмундук жана эмоционалдык-эргтик (Е.А. Савченко, 1989, В.В. Еременко, 2007), ал эми өспүрүмдүн ресурстук жеке чөйрөсү

түзөт: 1) копинг-стратегиялар; 2) өзүн баалоочулук; 3) жоопкерчилик; 4) өзүн сактоонун жеке системасы (С.Т. Посохова, 2005).

Экинчи глава «Өспүрүмдүн асоциалдык таасирлерге каршылыгынын психологиялык детерминантын изилдөө методологиясы».

Иште пайдаланылган ыкмалардын бири Б.Ф. Ломовдун (1984) *полисистемалык* ыкмасы болуп саналат, ал психикалык системаларды максаттуу жана социалдык шартталган түзүм катары карайт. Өспүрүмдүн жүрүм-туруму ар кандай түрдөгү инсандар аралык кырдаалдар пайда боло турган бүтүн феномен катары каралат, өспүрүмдүн башка өспүрүмдөр жана чоңдор менен жана курчап турган чындык менен өз ара аракеттенүү процессинде пайда боло турган көп түрдүү байланыштар жана мамилелер ачыкталат. Системалык ыкма таасир, туруктуулук, каршылык, каршы туруу сыяктуу түшүнүктөрдү пайдалануудагы дагы байкалат, алар бири-бири менен катышта, б.а. белгилүү системада гана каралышы мүмкүн.

Каалаган көрүнүш өнүгүүдө каралышы керек. *Өнүгүү* принциби көрүнүш аны жаратуучу себептердин таасири астындагы өнүгүү процессинде кантип өзгөрө турганын кароону болжолдойт жана муну менен катар бул көрүнүштөрдүн өзгөрүүсүнүн шарттуулугу, алардын бүтүн системага киргизилиши, аларды өзгөртүүчү өз ара багыттар жөнүндө постулатты камтыйт. Өнүгүү логикасынын маанилүү өзгөчөлүгү туруктуулук/каршылык сыяктуу психологиялык түзүмдүн касиеттеринин көп түрдүүлүгү, түзүмү, иштөө ыкмасы изилдөөдө дал ушул түзүмдүн өзгөрүүлөрүнүн мүнөздөмөсү катары гана эмес, айрым башка түзүмдүн – таасирдин өнүгүүсүнүн жыйынтыгы катары карала турганы болуп саналат. Өнүгүү жыйынтыгынын акыркы мүнөздөмөлөрү баштапкы мүнөздөмөлөр менен дагы, анын өнүгүүсүнүн жүрүшүнүн мазмуну менен дагы дал келбейт.

Изилдөө үчүн “тышкы” жана “ички” катышын түшүнүү олуттуу мааниге ээ, аны кароого детерминизм принциби жана аң-сезимдин жана ишмердиктин биримдиги принциби киргизилген – бул таза теориялык маселе эмес, ал жашоо практикасы менен тыгыз байланыштуу. Көпчүлүк чет өлкөлүк (А. Маслоу, К. Роджерс) жана ата мекендик авторлор (В.В. Давыдов, И.В. Дубровина, И.С. Якиманская) биз адамдын өзүнүн табияты жөнүндө, анын спонтандык өнүгүүгө, өз алдынча өнүгүүгө, өзүн өзү актуалдаштырууга карата жөндөмдүүлүгү жөнүндө унутуп калганыбыз тууралуу айтышат. В.Э. Чудновский (2006) “биз узак убакыт тарбиялоонун күчү жөнүндө тезисти карманганбыз, анда “тышкы” “ички” тарбиянын үстүнөн абсолюттук үстөмдүк кылуу позициясы каралган. Бирок бул тезис – миф экени улам барган сайын ачык болууда. Ооба, тарбия көп нерсени жасай алат, бирок ал реалдуулук сезимин жоготпогон, адамдын жаратылышын бузбаган, анын мыйзам ченемдүүлүктөрүнөн келип чыккан шартта гана жасай алат» деп туура айткан (33-б.). Б.М. Теплов, В.С. Мерлин тарабынан жүргүзүлгөн ишмердиктин жеке стилин изилдөөлөр эгер

“ички” өзгөчөлүк, б.а. адамдын табигый өзгөчөлүктөрү эске алынса, ишмердик канчалык натыйжалуу боло алаарын көрсөттү.

“Тышкы” жана “ички” өзгөчөлүктөрдүн катышын аныктоо субъекттин жеке ички активдүүлүгүнө токтолууну шарттайт. *Субъективдүүлүк* принцибинин мүнөздөмөлөрү активдүүлүк, өз алдынчалык, максат коюуга жөндөмдүүлүк менен байланыштуу аң-сезимдүүлүк, эркин тандоо мүмкүнчүлүгү жана ал үчүн жоопкерчилик, уникалдуулук болуп саналат (Абульханова, 1973; Брушлинский, 1994; Брушлинский, Воловикова, Дружинин, 2000; В.А. Петровский, Л.А. Радзиховский ж.б.). Балдардын жүрүм-туруму өспүрүм анын өнүгүү шарттарынын таасири астында турган объект гана эмес, ага көрсөтүүлүүчү таасирлерге активдүү катышуучу, кабыл алуучу жана дифференциалдаштыруучу субъект болгон процесс катары каралат, бул анын аң-сезиминин активдүү ролун, ички детерминациянын өзгөчөлүү формасын жана максат коюу аркылуу өнүгүүнү, тандоону жана чечим кабыл алууну, жаңы маалыматты өндүрүүнү түшүндүрөт.

Аталган принциптер жана классикалык эмес ыкма бул изилдөөнүн методологиялык негизин түзөт.

Изилдөөнүн тандоосун негиздөө. Изилдөөгө Бишкектеги №70 мектеп-гимназияда жана №65 орто мектепте окуган 982 өспүрүм (14-15 жаш) катышты. Эксперименттик топторду түзгөндөн кийин 220 катышуучу калды.

Бул курактагы респонденттерди тандоо төмөндөгү себептер менен аныкталды. Өспүрүм курак балалыктан чоң жашоого өтүү менен мүнөздөлөт, мында социалдык өнүгүүнүн карама-каршы тенденциялары чырмалышат..

Өспүрүм курак – бул психологиялык каршылыктын калыптануусу үчүн сензитивдүү курак, бирок бул мындай калыптануу эрте куракта болбой турганын түшүндүрбөйт.

Изилдөө этаптары. I этап теориялык (2009–2010) – изилдөөнүн чөйрөлөрүн аныктоо, философиялык, психологиялык, педагогикалык жана башка илимий адабияттарды изилдөө, илимий аппаратты аныктоо, изилденүүчү проблема боюнча материалды топтоо жана теориялык талдоо, максаттарды, милдеттерди жана жумушчу гипотезаны белгилөө.

II этап (2011) – изилдөөнүн программасын жана планын иштеп чыгуу, изилдөө үчүн адекваттуу психологиялык инструментарийди тандоо, тандоону аныктоо жана пилотаждык изилдөө жүргүзүү.

III этап (2012–2013) – психодиагностикалык изилдөө жүргүзүү, эмпирикалык маалыматтарды топтоо.

IV этап (2014–2016) – жыйынтыктарды иштеп чыгуу, топтолгон материалдарды жалпылоо жана системалаштыруу, алынган маалыматтарды талдоо жана интерпретациялоо, гипотезаларды тактоо, алынган жыйынтыктарды билим берүү практикасына киргизүүнү камсыздаган методикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Үчүнчү глава «Өспүрүмдүн асоциалдык таасирлерге каршылыгынын психологиялык детерминантын эмпирикалык изилдөө».

Эксперименттик изилдөөнүн максаты асоциалдык таасирге каршы туруунун ачыктыгына жараша өспүрүмдөрдүн психологиялык өзгөчөлүктөрүн салыштырмалуу изилдөө болгон. Эксперименттик топторду бөлүү үчүн негиз эксперттик карталарды иштетүүнүн жүрүшүндө алынган (9 тенденция) мугалимдердин жана ата-энелердин эксперттик баалоолору жана асоциалдык жүрүм-турум сыяктуу социалдык көрүнүшкө карата мектеп окуучуларынын пикирин изилдөөгө багытталган, өспүрүмдөр үчүн автордук анкетанын (мүмкүн болуучу жооптору менен 20 суроодон турган) маалыматтары болуп саналган. Ошондой эле анкетанын жардамы менен каршы туруунун ар кандай деңгээлине ээ болгон өспүрүмдөрдүн өзгөчөлүктөрүн мүнөздөгөн кошумча маалыматтар алынган, ал интервью жана байкоо жүргүзүү методу менен катар бул эксперименттик топторду түзүү үчүн негизги курал болгон: ЭТ-1 тобуна (n=112) асоциалдык таасирге каршы турууга карата байкаларлык тенденцияга ээ болгон жана ЭТ-2 тобуна (n=108) – асоциалдык таасирге каршылыгы төмөн болгон өспүрүмдөр кирген. Андан ары эки эксперименттик топтогу өспүрүмдөрдүн психологиялык өзгөчөлүктөрү методикалар системасынын жардамы менен изилденген.

1. Өспүрүмдөрдүн аң-сезими менен байланыштуу мүнөздөмөлөрдүн блогу

Өзүн өзү баалоону изилдөө методикасы (С.А.Будасси), эки вариантты камтыйт, анда «Мен-идеалдуумун» жана «Мен-реалдуумун» изилденет, өзүн өзү баалоонун деңгээли жана адекваттуулугу аныкталат. Эки вариант боюнча жыйынтыктардын дал келүүсү алардын ишенимдүүлүгү жөнүндө күбөлөндүрүп турат. Методика “Мен-идеалдуумун” жана “Мен-реалдуумун” ортосунда корреляциялык байланышты орнотуу, ошондой эле Мен образы канчалык деңгээлде когнитивдик жөнөкөй же татаал болуп саналаарын аныктоо мүмкүнчүлүгүн берди.

ЭТ-1 тобунда алдыңкы көрсөткүч адекваттуу жогорку өзүн өзү баалоо (33,9%) жана орточо деңгээлдеги адекваттуу өзүн өзү баалоо (26,8%) болуп саналат. Жалпысынан бул топто адекваттуу өзүн өзү баалоонун басымдуулук кылуу тенденциясы – 78,6%, ошондой эле ортодон жогорку деңгээлдеги өзүн өзү баалоонун басымдуулук кылуу тенденциясы – 40,2% ачык байкалат (3.1 таблица).

3.1-таблица – Эки эксперименттик топтогу өзүн өзү баалоонун айрым деңгээлдери боюнча топтолгон жыштыктар (С.А. Будасси методикасы)

Өзүн өзү баалоонун көрсөткүчтөрү	ЭТ-1 (n=112)		ЭТ-2 (n=108)		t
	abs.	%	abs.	%	
Жогорку адекваттуу эмес өзүн өзү баалоо	7	6,3	15	13,9	$p>0,05$
Жогорку адекваттуу өзүн өзү баалоо	38	33,9	10	9,3	$p<0,05$
Орточо адекваттуу өзүн өзү баалоо	30	26,8	13	12,0	$p<0,05$

Төмөнкү адекваттуу өзүн өзү баалоо	20	17,9	21	19,4	$p>0,05$
Төмөнкү адекваттуу эмес өзүн өзү баалоо	8	7,1	22	18,5	$p<0,05$
Адекваттуу эмес биполярдык өзүн өзү баалоо	9	8,0	27	26,9	$p<0,05$
Бардыгы:	112	100	108	100	

ЭТ-2 тобунда сыналгандардын көпчүлүгү «адекваттуу эмес биполярдык» (26,9%) жана төмөнкү өзүн өзү баалоого (адекваттуу төмөнкү – 19,4, адекваттуу эмес төмөнкү – 18,5%) көрсөткүчкө ээ болушат. Ошентип, адекваттуу эмес өзүн өзү баалоонун басымдуулук кылуусу – 59,3% жана төмөнкү өзүн өзү баалоого карата тенденция – 37,9% белгиленет. Ошондой эле адекваттуу эмес жогорку өзүн өзү баалоо көп белгиленген (13,9%), бул бир тарабынан өзүн төмөнкү баалоого карата жалпы тенденциядан чыгат, ал эми башка тарабынан өзүн-өзү баалоонун деструктивдүүлүгүнүн, адекваттуу эместигинин жалпы картинасына кирет. Биздин көз карашыбызда адекваттуу эмес жогорку өзүн өзү баалоо өзгөрүүлөрдөн улам асоциалдык таасирлерге каршы туруу жөндөмдүүлүгүнүн төмөндөшүнө алып келиши мүмкүн, ага эң төмөнкү көрсөткүчтөр, ошондой эле жогорку адекваттуу эмес (башкача айтканда негизсиз) колдоо зарылчылыгынын кесепети кабылат, ал топтоштуруу реакциясынын жана жеткиликтүү авторитеттерге жана баалуулуктарга багыттоонун эсебинен ишке ашырылышы мүмкүн.

А.М. Прихожан модификациялоосунда Дембо-Рубинштейн методикасы боюнча өзүн өзү баалоону изилдөө

Түзүү өзгөчөлүктөрүнүн аркасында (вербалдык компоненттин минималдуу үлүшү, проективдик компоненттин болушу) Дембо-Рубинштейн методикасы өзүн өзү баалоо жана калпка карата аң-сезимдүү тенденциялардын таасири менен азыраак бурмаланган жана социалдык каалагандыкка карата багытка умтулуу деңгээли жөнүндө маалыматтарды алууну шарттайт.

«Мүнөз» ($p<0,01$), «Акыл, жөндөмдүүлүк» ($p<0,05$) жана «Теңтуштары арасындагы бедели» ($p<0,05$) шкалалары боюнча ЭТ-1 жана ЭТ-2 топторунун ортосунда ишенимдүү айырмалар бар. Калган шкалалар боюнча статистикалык маанилүү айырмалар аныкталган жок ($p>0,05$). Алсак, жалпысынан, каршылыктын жогорку деңгээлине ээ болгон өспүрүмдөр (ЭТ-1) өзүнүн мүнөзүнүн өзгөчөлүктөрүн орточо жогору катары, ал эми каршылыктын төмөнкү деңгээлине ээ болгон өспүрүмдөр (ЭТ-2) – же өтө жогору, же өтө төмөн деп баалайт. «Теңтуштары арасындагы бедели» шкаласы боюнча маанилер ЭТ-2 тобунда жогору ($p<0,05$). Эгер алынган маалыматтарды теңтуштар арасында сыналуучу адамдардын беделинин реалдуу көрсөткүчү катары эмес, аң-сезимдин көрүнүшү жана айланадагыларга карата мамиленин системасы катары каралса, ЭТ-2 тобундагы өспүрүмдөр үчүн өздүк беделдин жана теңтуштар менен өз ара мамилелердин олуттуу мааниси жөнүндө тыянак чыгарууга болот. Бул факт, албетте, өспүрүмдөрдүн жүрүм-турумуна, ошондой эле алардын топтун

пикиринен (басымынан) көз карандылыгына же көз карандысыздыгына таасирин тийгизет.

Дембо-Рубинштейн методикасы боюнча жыйынтыктар жашоонун ар кандай чөйрөлөрүндө умтулуунун деңгээлин аныктоону дагы шарттайт (3.2-таблица).

3.2-таблица – Эки эксперименттик топто умтулуунун деңгээлинин көрсөткүчтөрүн жыштык боюнча талдоонун маалыматтары

Топ	Адекваттуу эмес төмөн, %	Адекваттуу төмөн, %	Адекваттуу жогору, %	Адекваттуу эмес жогору, %	Бардыгы, %
ЭТ-1	0,00	24,11	59,82	16,07	100,0
ЭТ-2	4,63	21,30	47,22	26,85	100,0
ρ			$\rho < 0,05$	$\rho < 0,05$	

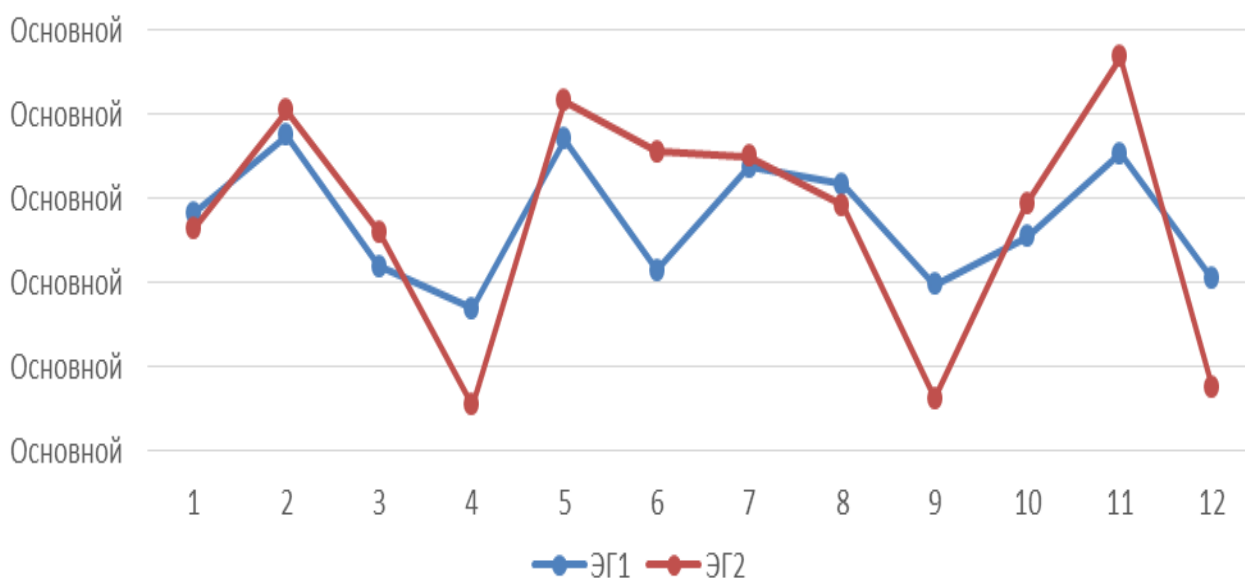
Бул айырма өзүн өзү баалоо көрсөткүчтөрү боюнча айырмага караганда, көп байкалганына карабастан, жалпысынан картина окшош. Алсак, умтулуунун адекваттуу эмес жогорку деңгээлинин параметри боюнча (тиешелүү түрдө ЭТ-1 жана ЭТ-2 тобунда 16,07% жана 26,85%) жана умтулуунун адекваттуу жогорку деңгээлинин параметрлери боюнча (тиешелүү түрдө ЭТ-1 жана ЭТ-2 тобунда 59,82% жана 47,22%) чоң айырмалар орун алган. ЭТ-2 тобунда умтулуу деңгээлинин адекваттуу эместиги менен байланыштуу көрсөткүчтөрдүн басымдуулук кылганы тууралуу күбөлөндүргөн тенденциянын болушу жөнүндө айтууга болот, бул өз кезегинде бул адамдарды өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн жана күтүлгөн жетишкендиктерди балоолорду салыштырууда кыйынчылыктарды сезген катары мүнөздөйт. Албетте, аталган мүнөздөмөлөр жалпы планда социалдык, инсандар аралык жана инсандын ички өз ара аракеттенүүлөрүндөгү бузулууларга алып келүүчү деструктивдик факторлордун ролунда чыга алат.

«Субъективдүү контролдоонун деңгээлин аныктоо» методикасы (УСК) Е.Ф.Бажиндин, Е.А.Голынкиндин, А.М.Эткиндин (1984) адаптациясында жоопкерчилик, активдүүлүккө даярдык жана “Мен” кайгыруу сезимин байланыштыруучу аң-сезимдин маанилүү интегралдык мүнөздөмөлөрүнүн бири катары, субъективдүү контролдоонун деңгээлинин көрсөткүчүн аныктоону шарттады. Алынган жыйынтыктарга ылайык, ЭТ-1 жана ЭТ-2 ортосунда жалпы интерналдуулук ($\rho < 0,05$), жол болбостук чөйрөсүндөгү интерналдуулук ($\rho < 0,01$), үй-бүлөлүк мамилелердеги интерналдуулук ($\rho < 0,05$) жана инсандар аралык мамилелер чөйрөсүндөгү интерналдуулук ($\rho < 0,01$) шкалалары боюнча ишенимдүү айырма бар экени көрүнүп турат. Калган шкалалар боюнча статистикалык маанилүү айырмалар аныкталган эмес ($\rho > 0,05$). Инсандар аралык мамилелер чөйрөсүндө асоиалдык таасирлерге карата каршылыгы татаал болгон өспүрүмдөрдө дагы төмөнкү интерналдуулук (4,98) белгиленет, бул ЭТ-2 тобунун өспүрүмдөрү инсандар аралык өз ара аракеттенүү чөйрөсү үчүн

жоопкерчиликти тышкы жагдайларга оодара салууга, бул процессте олутту маанини айланадагыларга таандык кылууга ыкташа турганын көрсөтүп турат. Асоциалдык таасирге каршы турууга начар жөндөмдүүлүк жалпы экстерналдык багытты калыптандыруу менен, ошондой эле айрым ишмердик чөйрөлөрүндө контролдун экстерналдык локусунун басымдуулугу менен оң жакка өзгөрөт. Жалпысынан бул каршылыгы начар болгон өспүрүмдөр социалдык кырдаалдардын жана өзүнүн жүрүм-турумунун үстүнөн начар контролго ээ болоорун көрсөтүп турат.

2. Өспүрүмдөрдүн баалуулук-мотивациялык чөйрөсү менен байланыштуу мүнөздөмөлөр блогун

«Баалуулук» жана «жеткиликтүүлүк» катыштарынын деңгээли ар кандай жашоо чөйрөлөрүндө» методикасы (Е.Б. Фанталова) жалпысынан эки эксперименттик топтуу өспүрүмдөрдө баалуулук багыттарынын түзүмү окшош, бул эки топтун өкүлдөрү үчүн жалпы факторлор – курактын өзгөчөлүктөрү, этностук, маданий жана социалдык параметрлер менен түшүндүрүлөт. Ошол эле убакта асоциалдык таасирге каршы туруусу төмөн болгон ЭТ-2 тобунун көрсөткүчтөрү ар кандай болгон. Бул тенденция 3.1-сүрөттө ЭТ-2 тобунун байкаларлык “курчтугу” жана профилинин акценттелгендиги катары көрсөтүлгөн, бул баалуулук-мотивациялык чөйрөдө дисбаланстын жана жаңжалдуулуктун болушун, өспүрүм курактагы “кризистин” ачык өтүшүн көрсөтүп турушу мүмкүн, ошол эле убакта асоциалдык таасирлерге чоң каршылыгын көрсөткөн ЭТ-1 тобундагы өспүрүмдөр мотивациялык-баалуулук чөйрөсүнүн макулдашылган жана ырааттуу профилине ээ болот.

3.1-сүрөт. Эки топтуу өспүрүмдөрдүн баалуулук багыттарынын түзүмү

Эскертүү: 1 – Активдүү, узак жашоо; 2 – Ден соолук (дене бойлук жана психикалык); 3 – Кызыктуу иш; 4 – Жаратылыштын жана искусствонун кооздугу; 5 – Сүйүү; 6 – Материалдык камсыздалган жашоо; 7 – Жакшы жана ишенимдүү достордун болушу; 8 – Өзүнө ишенимдүүлүк;

9 – Таанып билүү; 10 – Эркиндик жоруктардагы жана иш-аракеттердеги көз карандысыздык катары; 11 – бактылуу үй-бүлөлүк жашоо; 12 – Чыгармачылык (чыгармачылык ишмердик мүмкүнчүлүгү).

УСЦД методикасынын жардамы менен алынган маалыматтарга ылайык асоциалдык таасирге каршы туруу деңгээли жогору болгон өспүрүмдөр жалпысынан кыйла интеграцияланган мотивациялык-баалуулук чөйрөсүнө ээ болот, алар үчүн мотивациялык-инсандык чөйрөнүн келишпестигинин орточо, “нейтралдуу” мүнөзү менен байланыштуу болгон “баалуулукту” жана “жеткиликтүүлүктү” гармониялуу айкалыштыруу мүнөздүү (НЗ). НЗ бардык шкалалар боюнча орточо көрсөткүчтү 69,5% түздү (ЭТ-2 тобундагы 48,2% каршы). Буга чейинки изилдөөлөр көрсөткөндөй, мындай көрсөткүчтөр социалдык-психологиялык адаптациянын жогорку деңгээлин, социалдык туруктуулукту, токтоолукту көрсөтүп турат (Ф.В. Искандерова, 2008).

Ж. Нюттендин мотивациялык индукция методу (МИМ). Бул методика сыналучулардын мотивациялык-баалуулук чөйрөлөрүн изилдөөнүн маанилүү куралы болуп саналат. МИМ негизинде 1980-жылы Ж. Нюттен тарабынан сунушталган, келечектин убакыттык перспективаларын изилдөө техникасы жатат. Биздин изилдөөдө россиялык практикада колдонулган Нюттендин методунун таанымал варианттары – Д.А. Леонтьевдин (1995) варианты пайдаланылат. Эки эксперименталдык топтогу мотивациялык конструкттардын мазмундук мүнөздөмөлөрү боюнча жалпы жыйынтыктар 3.3-таблицада берилген.

3.3-таблица – Башка топтордогу МИМ методикасы боюнча жалпы жыйынтыктар

Мүнөздөмө	ЭТ-1			ЭТ-2			p
	M	%	$\pm \sigma$	M	%	$\pm \sigma$	
S – жеке мүнөздөмөлөр	10,63	25,15	0,184	4,78	11,64	0,210	0,001
SR – өзүнүн дараметин көрсөтүү	7,55	17,90	0,203	6,56	15,97	0,319	-
R – жаратуучу активдүүлүк	5,69	13,46	0,188	2,67	6,49	0,251	0,05
C – башкалар менен байланыштар	2,25	5,33	0,235	3,61	8,79	0,366	0,05
E – таанып билүү	2,69	6,36	0,327	0,83	2,03	0,382	0,01
T – трансценденттик темалар	0,81	1,92	0,286	0,00	0,00	-	-
P – ээлик кылуу	6,38	15,09	0,301	7,11	17,32	0,294	-
L – эс алуу	3,13	7,40	0,359	4,67	11,37	0,397	0,05
Tt – процедурага тиешелүү	1,25	2,96	0,152	3,39	8,25	0,311	0,01
U – классификацияланбаган	1,88	4,44	0,276	7,44	18,13	0,348	0,001
Бардыгы:		100,0			100,0		
Op.:	4,23			4,11			

ЭТ-1 тобунда алынган маалыматтарга ылайык жогорку баллдар «жеке мүнөздөмөлөр» (10,63), «өзүнүн дараметин көрсөтүү» (7,55) жана «ээлик кылуу» (6,38) шкалалары боюнча алынган. «Жеке мүнөздөмөлөр» шкаласы боюнча жогорку көрсөткүчтөр субъекттин өзүнүн тигил же бул инсандык аспектине тиешелүү болгон ынанымдарды камтуусу менен байланыштуу:

«Мен баатыр болууну кыялданам», «Мен татаал илимдерге жөндөмдүү болгум келет», «Менин финансылык жактан көз карандысыз болуу ниетим бар», «Мен эжеме ачууланууну каалабайм» ж.б. Мындай ынанымдардын абсолюттук жана салыштырмалуу саны аң-сезимдин жана өзүн өзү түшүнүүнүн өнүккөнү, өзүн өзү талдоого ыктоо, өзүн маанилүү катары кабыл алуу, өзүнө ишенимдүүлүк, өзүнө позитивдүү мамиле кылуу жөнүндө күбөлөндүрүп турушу мүмкүн. «Өзүнүн дараметин көрсөтүү» шкаласы боюнча жогорку көрсөткүчтөр дагы ушуга окшош тенденция жөнүндө айтып турат (бул жерге өз алдынча өнүгүү, өзүнүн дараметин көрсөтүү, өзүн же кайсы бир тарабын өнүктүрүү, жеке керектөөлөрүн жана максаттарын ишке ашыруу менен байланыштуу активдүүлүктү сүрөттөгөн концептуалдуу окшош сөздөр кирет: мисалы, «Мен музыкада ийгиликтерге жетүү үчүн баарын жасайм», «Мен дарыгер болууну чечтим», «Мен бий тобунун лидери болууну каалайм» ж.б.). Бул топ үчүн төмөнкү көрсөткүчтөр «трансценденттик темалар» (0,81), «процедурага тиешелүү» (1,25) жана «классификацияланбаган жана өткөрүп жиберген жооптор» (1,88) шкалалары боюнча алынды.

ЭТ-2 тобунда чоң көрсөткүчтөр «өзүнүн дараметин көрсөтүү» (6,56), «ээ болуу» (7,11) шкалалары боюнча жана «жиктелбеген жана өткөрүп жиберген жооптор» (7,44) шкаласы боюнча алынган. «Өзүнүн дараметин көрсөтүү» шкаласы боюнча жогорку балдар биринчи топко карата сүрөттөлгөн тенденция жөнүндө күбөлөндүрүп турат – жалпысынан бул өзүн өнүктүрүү, өзүнүн дараметин көрсөтүү менен байланыштуу активдүүлүк. Бирок ЭТ-1 тобунда бул топко тиешелүү айтылган сөздөр ар түрдүү болсо жана түздөн-түз инсанды же анын кайсы бир тарабын өнүктүрүү менен байланыштуу болсо, ЭТ-2 тобунда жеке керектөөлөрдү жана максаттарды ишке ашыруу менен байланыштуу айтылган сөздөр басымдуулук кыла турганын жана жалпысынан формалдаштырылган “тышкы” (“...директор болуу”, “...баюу”, “баарына далилдөө” ж.б.) болуп саналаарын белгилей кетүү керек. Бул тенденция “ээлик кылуу” шкаласы (7,11) боюнча жана Е.Б. Фанталованын методикасы боюнча алынган маалыматтарга ылайык келет.

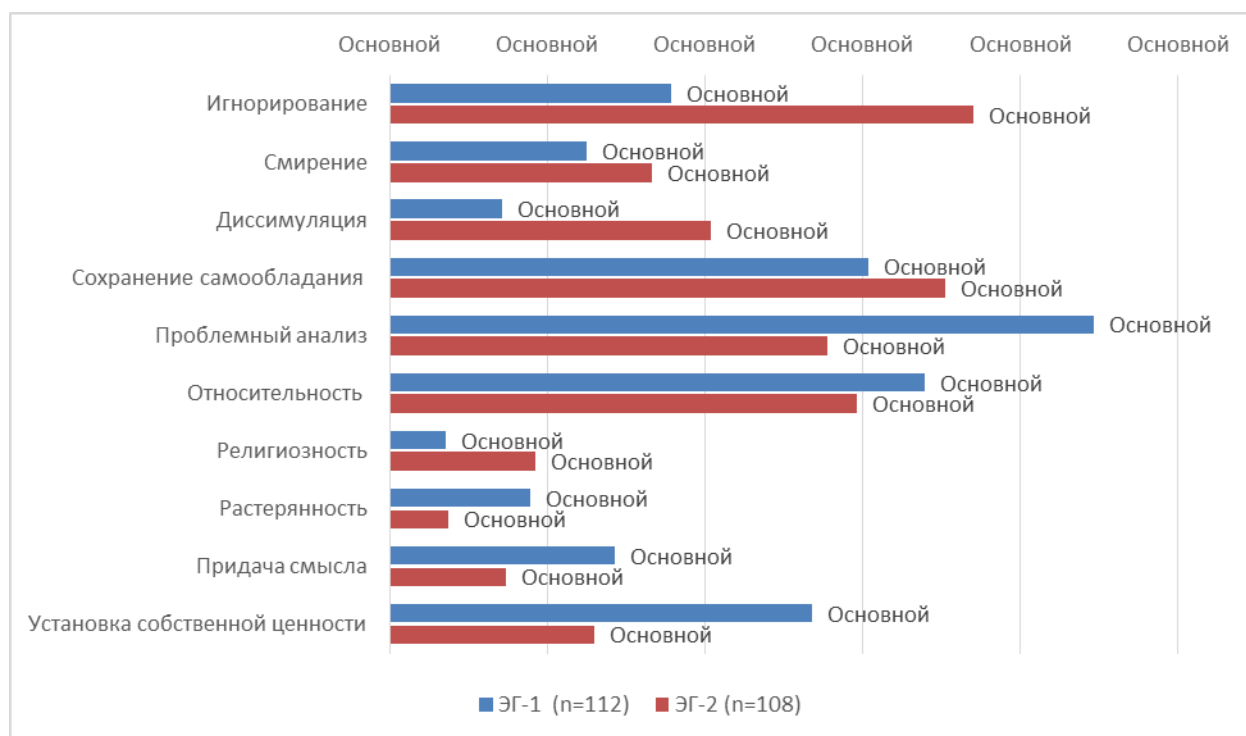
МИМ методикасы боюнча изилдөөлөрдүн жыйынтыктары асоциалдык таасирге ачык каршылыгы болгон өспүрүмдөрдүн мотивациялык-баалуулук чөйрөсүн кыйла интеграцияланган жана персоналдык (жеке) багытталган катары мүнөздөөнү шарттайт, алар үчүн жеке мүнөздөмөлөр, өзүн көрсөтүү, жараткыч активдүүлүк менен байланыштуу максаттуу объекттер мүнөздүү. Мында асоциалдык таасирге каршы туруусу төмөн болгон өспүрүмдөрдүн мотивациялык-баалуулук чөйрөсүндө ээлик кылуу, эс алуу, башка адамдар менен байланыш менен байланыштуу максаттуу объекттер басымдуулук кылат. ЭТ-1 тобунун маанилүү айырмасы өзүнө персоналдык гана эмес, жалпысынан адамзатка тиешелүү маанилерди камтыган мотивациялык объекттердин берилгендигинин эсебинен кеңири ички убакыттык картина тенденциясы болуп саналат.

3. Мүнөздөмөлөрдүн жөнгө салуу-жүрүм-турумдук блогу

Э.Хаймдын жеке копинг-стратегияларды аныктоо методикасы

(В.М. Бехтерев атындагы Психикалык-неврологиялык институттун клиникалык психология лабораториясында, проф. Л.И. Вассермандын жетекчилиги астында адаптацияланган). Методика натыйжалуулук параметрлери боюнча алдыңкы копинг-стратегиялардын мүнөздөмөсүн (когнитивдик, эмоционалдык, жүрүм-турумдук) аныктоону шарттайт: натыйжалуу, салыштырмалуу натыйжалуу, натыйжасыз.

Когнитивдик копинг-стратегиялардын арасында ЭТ-1 тобунда көбүрөөк тандоо копингдин натыйжалуу жана салыштырмалуу натыйжалуу стратегияларына туура келген: «Көйгөйлүү талдоо» жана «Салыштырмалуулук» (тиешелүү түрдө 22,3% жана 17,0%). «Диссимуляция» жана «Динчилдик» (тиешелүү түрдө 3,6% жана 1,8%) стратегиялары азыраак байкаларлык болгон. ЭТ-2 тобунда алдыңкы стратегиялар «Көңүлгө албоо» жана «Өзүн өзү токтото билүүнү сактоо» (тиешелүү түрдө 18,5% жана 17,6%) болгон. Бул стратегиялардын бири натыйжалуу болуп саналса, башкача – натыйжасыз болуп саналат. Асоциалдык таасирге каршы туруусу төмөнкү деңгээлде болгон өспүрүмдөрдө «Апкаарып калуу» жана «Маани берүү» (тиешелүү түрдө 1,9% жана 3,7%) когнитивдик копинг-стратегиялары көбүрөөк жайылган (3.2-сүрөт).

3.2-сүрөт. Эксперименталдык топтордогу когнитивдик копинг-стратегиялардын салыштырмалуу жыйынтыктары

ЭТ-1 тобундагы эмоционалдык копинг-стратегиялардын арасында көп сандагы тандоо ээлик кылуунун натыйжалуу стратегияларына туура келген: «Оптимизм» жана «Каршылык» (тиешелүү түрдө 20,5% жана 18,8%). «Баш ийүүчүлүк» жана «Агрессивдүүлүк» эки натыйжасыз стратегия азыраак

байкалган (3,6% жана 5,4%). ЭТ-2 тобунда алдыңкы стратегиялардын бири «Каршылык» (16,7%) стратегиясы болгон, «Эмоцияларды басуу» (20,4%) натыйжасыз стратегиясы көбүрөөк белгиленген. ЭТ-2 тобунда «Баш ийүүчүлүк» жана «Өзүн өзү күнөөлөө» (тиешелүү түрдө 8,3% жана 4,6%) эмоционалдык копинг-стратегиясы азыраак берилген.

Жүрүм-турумдук копинг-стратегиялардын арасында ЭТ-1 тобунда көбүрөөк тандоо ээлик кылуунун натыйжалуу жана салыштырмалуу натыйжалуу стратегияларына туура келген: «Алаксытуу» жана «Кайрылуу» (тиешелүү түрдө 21,4% жана 18,8%). «Альтруизм» жана «Компенсация» азыраак байкалардык болгон (6,3% жана 4,5%). ЭТ-2 тобунда алдыңкы стратегиялар натыйжасыз болгон: «Активдүү качуу» (23,1%) жана «Чегинүү» (19,4%). ЭТ-2 тобунда ЭТ-1 тобундагыдай эле копинг-стратегиялар азыраак берилген: «Альтруизм» жана «Компенсация» (0% жана 6,5%).

Жыйынтыктарды талдоо асоциалдык таасирге ачык каршылыгы бар өспүрүмдөрдүн каршылыгы төмөн болгон өспүрүмдөргө караганда натыйжалуу копинг-стратегияны көп пайдалануу тенденциясы жөнүндө айтууну шарттайт. Бул тенденция жүрүм-турум копингдери чөйрөсүндө ачык байкалат. ЭТ-2 тобундагы өспүрүмдөр кырдаалдын жана жүрүм-турумдун реалдуу мүнөздөмөлөрүнөн изоляциялануу менен, тигил же бул ченемде көйгөйдү чечүүдөн кетүү менен байланыштуу копингдерди тандашат. Бул маалыматтар асоциалдык таасирге каршы туруусу начар болгон өспүрүмдөрдүн жоопкерчиликтен качууга, аң-сезимдин көйгөйлүү элементтерин сүрүп чыгарууга, жүрүм-турумду өз алдынча жөнгө салуу процессинде ичкинин алдында тышкы процесстин артыкчылыгына ыктоосун көрсөткөн башка методикалар боюнча маалыматтарды жана жыйынтыктарды кыйыр түрдө ырастайт.

В.И. Моросанованын «Жүрүм-турумду өз алдынча жөнгө салуу стили» методикасы (ССПМ). Эки топто колдонулган методикаларды салыштырып талдоодо асоциалдык таасирге каршы туруусунун ар кандай деңгээлиндеги өспүрүмдөрдүн негизги жөнгө салуучу өзгөчөлүктөрү аныкталды.

Эки эксперименталдык топ үчүн ишенимдүү айырмалар «Өз алдынча жөнгө салуунун жалпы деңгээли» ($p < 0,05$), «Пландоо» ($p < 0,05$) жана «Ийкемдүүлүк» ($p < 0,05$) жөнгө салуучу шкалалары боюнча алынды, алар ЭТ-1 тобунда жогору болду.

Өз алдынча жөнгө салуунун жалпы деңгээлинин көрсөткүчтөрү жогору (30,63) болгон ЭТ-1 тобундагы өспүрүмдөр үчүн жеке жөнгө салуунун жалпы түзүмүндө аң-сезимдүүлүк жана өз ара байланыштуулук мүнөздүү, алар кыйла өз алдынча, шарттардын өзгөрүүсүнө ийкемдүү жана адекваттуу реакция кылат, аларда максаттарды коюу жана жетүү жогорку деңгээлде түшүнүктүү. Аң-сезимдүү өз алдынча жөнгө салуунун жалпы деңгээли канчалык жогору болсо, өспүрүм ошончолук оңой активдүүлүктүн жаңы түрлөрүнө ээ болуп, бейтааныш кырдаалдарда өзүн ишенимдүү сезет, анын көнүмүш иштин түрлөрүндөгү, атап айтканда окуудагы жана социалдык

чөйрө менен өз ара байланыштагы ийгилиги ошончолук туруктуу болот. Бул шкала боюнча кыйла төмөнкү (24,13) көрсөткүчтөр мүнөздүү болгон, асоциалдык таасирге каршы туруусу начар болгон өспүрүмдөрдө өзүнүн жүрүм-турумун аң-сезимдүү пландоого жана программалоого болгон керектөө калыптанган эмес, алар кырдаалдан жана курчап турган адамдардын пикиринен көз каранды келишет. Аларда коюлган максаттарга жетүү үчүн жагымсыз инсандык өзгөчөлүктөрүн компенсациялоо мүмкүнчүлүгү төмөн, бул стресстик жүктүн жогорку деңгээлине алып келет жана чөйрөдөн жана кырдаалдан көз карандылыкты кошумча күчөтөт.

“Пландоо” шкаласы боюнча жогорку көрсөткүчтөрдө (7,15) ЭТ-1 тобундагы өспүрүмдөрдө окуу-таанып билүү ишин аң-сезимдүү пландоого керектөө калыптанган, бул учурда пландар реалдуу, деталдуу, иерархиялуу, таасирдүү болгон, иштин максаттары өз алдынча коюлат. Бул шкала боюнча көрсөткүчтөрү (5,17) төмөн болгон ЭТ-2 тобунун өкүлдөрүндө пландоого болгон керектөө начар өнүккөн, максаттар тезден өзгөртүүгө кабылат, коюлган максатка сейрек учурда гана жетишилет, пландоо көп реалдуу эмес. Мунун баары стресстик жүктү жогорулатат жана копинг-механизмдерди пайдалануудагы жогорку керектөөгө алып келет. Мындай өспүрүмдөр өзүнүн келечеги жөнүндө ойлонбойт (бул Ж.Ньюттендин методикасынын маалыматтары менен ырасталат), максаттар кырдаалга жараша жана теориялык изилдөөдө белгиленген жана эмпирикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыгында аныкталган тышкы факторлордон жогорку көз карандылыкты көрсөтүү менен, негизинен өз алдынча эмес коюлат.

Сыналган “Ийкемдүүлүк” шкаласы боюнча жогорку көрсөткүчтөргө ээ болгон (5, 15) ЭТ-1 бардык жөнгө салуучу процесстердин ийкемдүүлүгүн, тышкы жана ички шарттардын өзгөрүшү менен байланыштуу өзүн өзү жөнгө салуу системасын кайра куруу жөндөмдүүлүгүн көрсөтөт. Күтүүсүз жагдайлар пайда болгондо мындай өспүрүмдөр маанилүү шарттардын өзгөрүүсүн тез баалоого жана аткаруу иш-аракеттеринин жана жүрүм-турумдун пландарын жана программаларын кайра түзүүгө жөндөмдүү болушат. Алынган жыйынтыктардын кабыл алынган максат менен келишпестиги пайда болгондо келишпестик фактысын өз убагында баалайт, жөнгө салууга өзгөртүүлөрдү киргизет. Жөнгө салуунун ийкемдүүлүгү окуянын тез өзгөрүшүнө адекваттуу реакция кылууну жана тобокелдик кырдаалында коюлган милдетти ийгиликтүү чечүүнү шарттайт. “Ийкемдүүлүк” шкаласы боюнча төмөнкү көрсөткүчтөргө ээ болгон (2,71) ЭТ-2 өспүрүмдөрү динамикалуу, тез өзгөрүүчү кырдаалда өзүн ишенимсиз сезет, жашоонун өзгөрүүлөрүнө, кырдаалдын жана жашоо образынын өзгөрүүсүнө кыйынчылык менен көнөт. Мындай шартта жөнгө салуу процесстеринин калыптанганына карабастан, алар кырдаалга адекваттуу реакция кылууга, ишти жана жүрүм-турумду тез жана өз убагында пландоого, иш-аракеттер программасын иштеп чыгууга, маанилүү шарттарды бөлүүгө, алынган жыйынтыктардын иштин максаты менен келишпестигин баалоого жана өзгөртүүлөрдү киргизүүгө жөндөмсүз болушат. Жыйынтыгында

мындай өспүрүмдөрдө жөнгө салуунун натыйжасыздыгы жана анын кесепетинде ишти аткаруудагы жол болбостук пайда болот. Жалпысынан жөнгө салуу-инсандык сапаттардын өнүгүүсүнүн жогорку деңгээли ЭТ-1 (30,36) тобунда олуттуу берилген, ЭТ-2 тобундагы өспүрүмдөрдө (2,78) жалпы өзүн өзү жөнгө салуунун калыптануусунун орточо деңгээли басымдуулук кылат (88,89%).

Диссертациялык изилдөөнүн **корутундусунда** негизги гипотезаларды ырастаган жыйынтыктар берилген жана төмөндөгү **тыянактар** калыптанат:

1. “Каршылык” түшүнүгү предметтер аралык мүнөзгө ээ болот, анын негизги мүнөздөмөсү катары “каршы туруу”, “каршы аракеттенүү”, туруктуу болуу, таасирге кабылбоо жөндөмдүүлүгү чыгат. Каршылык жана туруктуулук түшүнүгү диалектикалык биримдикте каралат.

2. Азыркы учурда чет өлкөлүк дагы, россиялык дагы изилдөөлөрдө каршылыкты, анын маңызын жана түзүмүн аныктоого карата бирдиктүү көз караш жок. Инсандын каршылыгы бул феномен же өз алдынча, же кандайдыр бир башка психологиялык көрүнүштүн же касиеттин натыйжасы катары чыккан, ар кандай ыкмаларга таянуу менен, ар кандай позицияларда каралат.

3. Каршылык изилдөөдө адамдын кыйынчылыктарды, жагымсыз таасирлерди натыйжалуу жеңүүсүнө гана шарт түзбөстөн, жашоонун негативдүү факторлорун тоскоолдук кылуучу факторлорго карабастан ишке ашырыла турган, айланадагы турмуш менен позитивдүү өз ара аракеттенүү формасында пайда болуучу позитивдүү факторлорго өзгөртүү мүмкүнчүлүгүн берген психикалык ресурстардын жыйындысы түрүндө чыккан инсандын интегралдык мүнөздөмөсү катары аныкталат.

4. Өспүрүм куракта өспүрүмгө айлананын социалдык таасирине, кыйынчылыктарга, стресс кырдаалдарга кандайдыр бир реакция кылуу мүмкүнчүлүгүн берген инсандын өзгөчөлүктөрү, сапаттары калыптанат. Негизинде аң-сезимдин өнүгүшү жаткан өспүрүм курактагы инсандын өнүгүүсүнүн кризистик мүнөзү, индивиддин социалдык таасирлерге сенситивдүүлүгүн шарттайт, бул бир тарабынан, аны патогендик социалдык факторлордун таасирине аярлуу кылат, башка тарабынан - өзүнүн потенциалын өнүктүрүү мүмкүнчүлүгүн берет.

5. Психологиялык детерминант катары адекваттуу жана жогорку өзүн өзү баалоодо каршылыктын жогорку деңгээлине ээ болгон өспүрүмдөрдө байкалуучу аң-сезимдин өзгөчөлүктөрү чыгат. Каршылык көрсөтүүгө карата байкалаарлык тенденцияга ээ болгон өспүрүмдөрдүн аң-сезими кыйла интеграцияланган жана түзүмдүү болуп саналат, алар жалпысынан өзүн өзү баалоонун жогорку деңгээлин көрсөтөт, алардын Мен образы кыйла терең, толук жана карама-каршы келбейт. Асоциалдык таасирге кабылган өспүрүмдөрдүн аң-сезими өзүнө көбүрөөк карама-каршы, амбиваленттик мүнөздөмөлөрдү камтыйт, сүрүп чыгаруунун байкаларлык механизмдерине, жогорку ички жаңжалдуулукка ээ болот, Мен образы үстүртөн, формалдуу

мүнөздөмөлөрдүн басымдуулук кылуусу менен жана тышкы, кырдаалдык факторлордон байкаларлык көз карандылык менен начар түзүмдөлгөн.

6. Асоциалдык таасирге каршы туруунун жогорку деңгээлине ээ болгон өспүрүмдөр үчүн контролдоонун интерналдык локусу мүнөздүү. Каршылыгы төмөн болгон өспүрүмдөрдүн андап түшүнүү чөйрөсүндө «тышкыны» «ичкинин» үстүнөн үстөмдүк кылуусу жалпы экстреналдык багыттын калыптануусуна, ошондой эле ишмердиктин айрым чөйрөлөрүндө - жол болбостук, инсандар аралык жана үй-бүлөлүк өз ара мамилелер чөйрөсүндө контролдоонун экстреналдык локусунун басымдуулук кылуусуна алып келет.

7. Каршы туруунун жогорку деңгээлине ээ болгон өспүрүмдөр жалпысынан интеграцияланган жана гармониялуу мотивациялык-баалуулук чөйрөсүнө ээ болушат, ал эми анын мазмуну персоналдык (жеке) жана глобалдык (коомдук) баалуулуктарды тең салмактуу көрсөткөн мотивациялык объекттер менен байланыштуу, алар үчүн мотивациялык-инсандык чөйрөнүн келишкендигинин орточо, «нейтралдуу» мүнөзү менен байланыштуу «баалуулуктарды» жана «жеткиликтүүлүктү» ырааттуу айкалыштыруу мүнөздүү. Каршылык көрсөтүү деңгээли төмөн болгон өспүрүмдөр, тескерисинче, «ички конфликттердин» жана «ички вакуумдардын» абалына жетүүчү «баалуулуктардын» жана «жеткиликтүүлүктүн» туура келбестигине карата тенденцияны көрсөтөт.

8. Жөнгө салуучу-жүрүм-турумдук чөйрө «каршылык кылган» өспүрүмдөрдүн психологиялык детерминанты катары өздүк инсандык ресурстарга ачык таянуу менен өзүн өзү жөнгө салуунун калыптануусунун жогорку деңгээли менен мүнөздөлөт, алар өз алдынча, шарттардын өзгөрүүлөрүнө ийкемдүү жана адекваттуу реакция кылат, аларда максатка умтулуу жана жетүү жогорку деңгээлде түшүнүктүү, чөйрөнүн натыйжалуулугу асоциалдык таасирге төмөнкү каршылыгы бар өспүрүмдөргө салыштырмалуу натыйжалуу копинг-стратегияларды көп пайдаланууда байкалат.

Жүргүзүлгөн изилдөө төмөндөгү **практикалык сунуштарды** сунуштоону шарттады:

изилдөөнүн жыйынтыктарын «Курактык психология жана өнүгүү психологиясы», «Педагогикалык психология», «девианттык жүрүм-турум психологиясы» лекциялык курстарына киргизүү;

мектептердин педагогдорунун, психологдорунун, социалдык педагогдордун кесиптик деңгээлин жогорулатуу үчүн «Ак кеме» тренингинин материалдарын пайдалануу менен, «Асоциалдык таасирдин психологиялык-педагогикалык көйгөйлөрү жана анын алдын алуунун ыкмалары» семинар-тренингин өткөрүү;

шаардык методикалык бирикмеде «Өспүрүм курактагы мектеп окуучуларынын каршылык/туруктуулук ресурстарын өнүктүрүү» окуу китебинин бет ачарын өткөрүү менен сөз сүйлөө;

изилдөөнүн материалдарын практикалык психология боюнча жогорку класстын окуучулары үчүн лекциялар курсуна киргизүү, ошондой эле аларды

ата-энелер жана мектептин педагогдору менен консультацияларды өткөрүүдө пайдалануу.

Каралган көйгөйдү андан ары изилдөөнүн предмети болушу мүмкүн:

– гендердик таандыктуулугун эске алуу менен каршылыкты/туруктуулукту изилдөө;

– аң-сезимдин калыптануу этаптарына ылайык инсандын онтогенезинин ар кандай этаптарында асоциалдык таасирге каршы туруунун калыптануусунун өзгөчөлүктөрү;

– окутуу жана тарбиялоо процессинде асоциалдык таасирге каршы турууга шарт түзгөн психологиялык детерминанттын калыптануу жолдору;

– билим берүү чөйрөсүнүн психологиялык коопсуздугу концепциясынын контекстинде каршылык/туруктуулук көйгөйлөрүн кароо.

Диссертациялык иштин негизги мазмуну автордун төмөндөгү басылмаларында чагылдырылган:

1. Ануфриева О.В. Мектеп рэкети – психологиялык-педагогикалык көйгөй [Текст] / О.В. Ануфриева // Вестник КРСУ. – 2009. – Т. 9. – №12. –62-65-б.

2. Ануфриева О.В. Инсандын асоциалдык таасирге каршы туруусу [Текст] / О.В. Ануфриева // КРСУ Жарчысы. – 2010. – Т. 10. – № 11. –112-115-б.

3. Ануфриева О.В. Өзүн көрсөтүү мотиви асоциалдык жүрүм-турумдун булагы катары жана асоциалдык таасирге каршы туруунун жетектөөчү механизми катары [Текст] / О.В. Ануфриева // Кыргыз Билим берүү Академиясынын жаңылыктары: Эл аралык илимий-практ. конф. материалдары –Б., 2010.– №4.– 87-90-б.

4. Ануфриева О.В. Адептик туруктуулуктун калыптануу көйгөйү [Текст] /О.В. Ануфриева // И.Арабаев атындагы мамлекеттик университеттин жарчысы.– 2011.– № 3 (1). –45-48-б.

5. Ануфриева О.В. Адептик баалуулуктардын өнүгүү өзгөчөлүктөрү өспүрүм куракта адептик туруктуулуктун калыптануусунун фактору катары [Текст] / О.В. Ануфриева // Заманбап жаштардын руханий-адептик өнүгүшүнүн психологиялык-педагогикалык аспектери: Эл аралык илимий-практ. конф. материалдары– Псков, 2011.– 186-191-б.

6. Ануфриева О.В. Өспүрүм куракта адептик туруктуулуктун калыптануусунун өзгөчөлүктөрү [Текст] /О.В. Ануфриева // Инсан калыптанууда жана өнүгүүдө: тенденциялар жана перспективалар: ЖОЖ аралык илим.-практ. конф. материалдары– Б., 2011.– 52-58-б.

7. Ануфриева О.В. Өспүрүмдөрдө инсандын каршылыгынын деңгээлинин субъективдүү контролдоо деңгээли менен өз ара байланышы [Текст] / О.В. Ануфриева //Жаңы илим: азыркы абалы дана өнүгүү жолдору. Эл аралык илимий мезгилдүү басылма 4-бөлүк. – Стерлитамак, 2016. –33-36-б.

8. Ануфриева О.В. Асоциалдык таасирге каршы туруунун ар кандай деңгээли бар өспүрүмдөрдүн өзүн-өзү балоосунун өзгөчөлүктөрү [Текст] / О.В. Ануфриева, В.В. Еременко // «Заманбап коомдун жашоосундагы илим жана билим берүү» эл аралык. илим.-практ. конф.материал // Илимий альманах.– Тамбов, 2016. – № 3-4 (17).– 210-215-б.

9. Ануфриева О.В. Системалуулук принциби өспүрүмдөрдүн асоциалдык таасирлерге каршылыгын изилдөөнүн методологиялык негизи катары [Текст] / О.В. Ануфриева // «Илим символу» эл аралык илимий журналы.–Уфа, 2016. –№ 4. – 4-бөлүк. –151-153-б.

10.Ануфриева О.В. Өспүрүм куракта инсандын каршылыгынын/туруктуулугунун калыптануусундагы баалуулуктардын ролу [Текст] /О.В. Ануфриева, В.П. Иванова // Заманбап илимдин жана билим берүүнүн көйгөйлөрү. –Иваново, 2017. – № 35 (117). –55-61-б

Ануфриева Ольга Владимировнанын 19.00.07– педагогикалык психология адистиги боюнча психология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденүүгө «Өспүрүм куракта асоциалдык таасирге каршы турууну камсыздаган психологиялык детерминанттар» темасындагы диссертациясына

РЕЗЮМЕ

Негизги сөздөр: каршы туруу/туруктуулук, психологиялык детерминанттар, асоциалдык таасир, өспүрүм курак.

Объект: өспүрүм курактагы балдардын жеке чөйрөсү

Изилдөө предмети: өспүрүм курактагы асоциалдык таасирге каршы турууну камсыздоочу (ресурсту жогорулатуучу) психологиялык факторлор.

Бул изилдөөнүн максаты өспүрүмдөрдүн асоциалдык таасирге каршы туруусунун детерминантын аныктоодо, асоциалдык таасирге каршы туруунун ар кандай деңгээлдерин көрсөтүүчү өспүрүмдөрдүн психологиялык өзгөчөлүктөрүн аныктоодо турат.

Изилдөөнүн методдору: теориялык анализ жана философиялык синтез, көйгөй боюнча психологиялык жана педагогикалык адабияттар; изилдөөнүн психодиагностикалык методикалары: Е.Б. Фанталова баалуулуктары, С.А.Будасси өз алдынча баалоолору, Дембо-Рубинштейн өз алдынча баалоолору жана умтулуу деңгээли, Дж.Роттердин субъективдүү контролдоо деңгээли, Э.Хаймдын копинг-стратегиясы, Ж. Нюттендин мотивациялык индукция методу, В.И.Моросанованын өзүн өзү жөнгө салуусу, эксперттик баалоо методу, аңгемелешүү, сурамжылоо, контент-анализ.

Алынган жыйынтыктар: каршылык түшүнүгүнө адамдын кыйынчылыктарды, жагымсыз таасирлерди натыйжалуу жеңүүсүн гана шарттабастан, негативдүү факторлорду позитивдүү факторлорго өзгөртүү мүмкүнчүлүгүн бере турган инсандын интегралдык мүнөздөмөсү катары автордук аныктама берилди; каршылыктын психологиялык детерминанттары аныкталды.

Илимий жаңылыгы: «Каршылык» түшүнүгү концепциялаштырылды, каршылыктын пайда болушунун өзгөчөлүгү ачыкталды. Таасирдин ар кандай кырдаалдарында каршылыкты көрсөтүүгө карата өспүрүмдүн жөндөмдүүлүгүн жогорулатуучу ресурстардын ролунда чыгууга жөндөмдүү психологиялык өзгөчөлүктөр аныкталды: өспүрүмдүн асоциалдык таасирлерге каршы туруусунун көрүнүштөрүнө карата өзүн өзү баалоонун жана аң сезимдүү өзүн өзү жөнгө салуунун таасиринин мүнөзү аныкталды.

Колдонуу чөйрөсү: алынган жыйынтыктарды мектеп окуучулары менен иш жүргүзүүдө психологдорго, педагогдорго пайдаланууга сунуштаса болот. Апробацияланган диагностикалык методикалардын комплекси өспүрүм куракта асоциалдык таасирге каршы туруунун деңгээлин аныктоо үчүн кызмат кыла алат.

РЕЗЮМЕ

диссертации **Ануфриевой Ольги Владимировны** на тему «**Психологические детерминанты сопротивляемости подростков асоциальным влияниям**» на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07–педагогическая психология

Ключевые слова: сопротивляемость/устойчивость, психологические детерминанты, асоциальное влияние, подростковый возраст.

Объект: личностная сфера детей подросткового возраста

Предмет исследования: психологические факторы, обеспечивающие (повышающие ресурс) сопротивляемость асоциальному влиянию в подростковом возрасте.

Цель данного исследования состоит в определении детерминант сопротивляемости подростков асоциальному влиянию, выявлении психологических особенностей подростков, демонстрирующих различные уровни сопротивляемости асоциальному влиянию.

Методы исследования: теоретический анализ и синтез философской, психологической и педагогической литературы по проблеме; психодиагностические методики исследования: ценностей Е.Б. Фанталовой, самооценки С.А. Будасси, самооценки и уровня притязаний Дембо-Рубинштейн, уровня субъективного контроля Дж. Роттера, копинг-стратегий Э. Хайма, метод мотивационной индукции Ж. Нюттена, саморегуляции В.И. Моросановой, метод экспертной оценки, беседа, анкетирования, контент-анализ.

Полученные результаты: дано авторское определение понятие сопротивляемости, как интегральной характеристики личности, выступающей в виде совокупности психических ресурсов, которые позволяют человеку не только эффективно совладать с трудностями, нежелательными воздействиями, но и дают возможность преобразовывать негативные факторы существования в позитивные; выявлены психологические детерминанты сопротивляемости

Научная новизна: концептуализировано понятие «сопротивляемость», раскрыта специфика проявления сопротивляемости. Определены психологические особенности, способные выступать в роли ресурсов повышающих способность подростка к демонстрации сопротивляемости в различных ситуациях влияния: установлен характер влияния самооценки и осознанной саморегуляции на проявление сопротивляемости подростка асоциальным влияниям, показана роль ценностей в становлении сопротивляемости.

Область применения: полученные результаты можно рекомендовать использовать психологам, педагогам при проведении работы с учащимися школ.

SUMMARY

of the dissertation of Olga Anufrieva on "Psychological determinants of resistance adolescence to antisocial influence " for the degree of PhD candidate of psychological sciences, specialty 19.00.07-pedagogical psychology

Key words: resistance, psychological determinants, antisocial influence, adolescence.

Object: personal sphere of children of adolescence

The subject of the study: psychological factors that provide (increasing the resource) resistance to antisocial influences in adolescence.

The purpose of this study is to identify the determinants of the resistance of adolescents to asocial influence, to reveal the psychological characteristics of adolescents demonstrating different levels of resistance to antisocial influences.

Research methods: theoretical analysis and synthesis of philosophical, psychological and pedagogical literature on the problem; psychodiagnostic methods of research: values of E.B. Phantapova, self-assessment of SA Budassi, self-esteem and level of Dembo-Rubinshtein claims, level of subjective control of J.Rotter, E.Khayma coping strategies, J. Nutten motivation induction method, V.I.Morosanova self-regulation, expert evaluation method, conversation , questionnaires, content analysis.

The results obtained: the author's definition of the concept of resistance as an integral characteristic of the personality, acting as a set of mental resources, which allows a person not only to effectively cope with difficulties, undesirable effects, but also enable to transform negative factors of existence into positive ones; revealed psychological determinants of resistance

Scientific novelty: the concept of "resistance" is conceptualized, the specificity of manifestation of resistance is disclosed. The psychological features that can act as resources to increase the ability of a teenager to demonstrate resistance in various situations of influence are determined: the nature of the influence of self-esteem and self-regulation on the manifestation of the resistance of a teenager to antisocial influences is established; the role of values in the development of resistance is shown.

Scope: the results can be recommended to be use by psychologists, teachers when working with students in schools. An approved set of diagnostic techniques can serve to detect the level of resistance to antisocial influences in adolescence.

Басууга 7.09.2018-ж. кол коюлду
Формасы 80 x 64 ¼. Офсеттик басма
Көлөмү 1,5 п.л. Тиаржы 100 нуска. 59-заказ

КРСУ типографиясында басылды
720000, Бишкек, Шопоков көчөсү, 68